

SKUPINOVÁ IDEOLOGIE V MÉDIÍCH URČENÝCH LIDEM S TĚLESNÝM POSTIŽENÍM

// Group ideology in the media dedicated to people with physical impairment

Martin Vejvoda

FHS UK Praha

ABSTRACT

The paper raises the question, whether it is possible to trace a group-specific, intellectually elaborate worldview in Czech magazines dedicated to physically challenged people. The aim is to find out, whether these periodicals offer a form of group ideology to the reader and what are its main characteristics. In order to identify this, I use the concept of group ideology by theorist Teun A. van Dijk and his method of ideological discourse analysis.

KEYWORDS

identity – physical impairment – group ideology – ideological discourse analysis

1. Úvod

Americký sociolog kanadského původu Erving Goffman ve své pronikavé studii *Stigma* (Goffman 2003) poukazuje na to, že pro lidi s určitým silně diskreditujícím atributem – stigmatem – vznikají publikace a periodika,

[...] jejichž prostřednictvím se ve čtenáři posiluje a upevňuje pocit skutečnosti „jeho“ skupiny a jeho vazby k ní. Skrze stížnosti, aspirace a strategie příslušníků skupiny se tu formuluje její ideologie. Jsou zde uváděna jména populárních příznivců i nepřátel „skupiny“, doplněná informacemi, jež mají jasně potvrzovat jejich dobrotu či špatnost. Svě místo tu mají příběhy o úspěšných jedincích a historiky o hrdinech asimilace, kteří pronikli do nových oblastí normálního přijetí, jakož i hrůzné příklady z doby nedávné i dávno minulé dokládající mimořádně kruté zacházení ze strany normálních lidí. Prezентují se příkladné biografické a autobiografické mravoučné příběhy, ilustrující pro stigmatizované příkladný a žádoucí kodex chování. Takové publikace slouží i jako fórum pro prezentaci různých – i konfliktních – názorů na to, jak by měli stigmatizovaní nejlépe nakládat se svým údělem.

(Goffman 2003: 35-36)

Inspirován touto tezí jsem se v předkládaném článku zaměřil na česká média určená primárně lidem s tělesným postižením, abych našel odpověď na otázku, zda lze také v nich vysledovat tuto skupinově specifickou, „intelektuálně propracovanou verzi pohledu na svět“ (Goffman 2003:36) a jaké jsou její hlavní znaky. Zvolil jsem proto tři tištěná periodika zaměřená na čtenářskou skupinu handicapovaných osob – časopisy *Vozičkář*, *Můžeš a Vozka*.

K teoretickému i metodologickému uchopení tohoto problému jsem zvolil koncept skupinové ideologie nizozemského vědce Teuna A. van Dijka (1995a, 1995b, 1998, 2000) a jeho metodu ideologické diskurzní analýzy. Autorovo pojetí totiž patří k těm, která ideologii nevyhrazují pouze dominantním složkám společnosti, nýbrž také skupinám ovládaným či marginalizovaným, jež potřebují ideologie například jako základ své rezistence. Jelikož při formulaci ideologií a jejich sociální reprodukci sehrávají podle van Dijka nejvýznamnější roli diskurzy (zde definované jako texty a promluvy), zaměřil jsem se na analýzu tištěných periodik určených lidem s tělesným postižením. Nezabývám se zde tedy odhalováním mocenských praktik dominantních složek společnosti v mainstreamových médiích, nýbrž chci nahlédnout perspektivu konkrétní marginalizované skupiny skrze „její vlastní“ komunikační kanály.

S využitím van Dijkovy ideologické diskurzní analýzy se ve vybraných periodikách zaměřím na takové části diskurzu, které vyjadřují názory, hlediska, postoje a zájmy. Výsledkem by měla být analyticky podložená skica toho, jakou podobu má ideologie lidí s postižením konstruovaná na stránkách těchto časopisů. Strukturu skupinových ideologií přitom obvykle tvoří kategorie týkající se členství, činnosti, cílů, hodnot/norem, postavení, skupinových vztahů a sociálních zdrojů – a právě tyto kategorie se snažím odhalit ve zkoumaném korpusu textů a v konkrétních diskurzivních projevech, jež tento korpus obsahuje.

2. Lidé s postižením – sociologická a antropologická perspektiva

Domnívám se, že ideologická diskurzní analýza médií určených specifické společenské skupině může být úplná jen tehdy, získá-li badatel multidisciplinární vhled do situace této skupiny. Jak totiž připomíná americký antropolog Robert F. Murphy, lidé v rámci jedné kultury mohou žít v do jisté míry odlišných realitách, což může být dáno jejich radikálně odlišnou životní situací. To platí i pro lidi, kteří nemohou chodit (Murphy 2001: 85). V této části se proto budu alespoň na omezeném prostoru věnovat situaci lidí s tělesným postižením ze sociologické a antropologické perspektivy.

Publikum vybraných médií tvoří především, nikoli však výhradně, lidé pohybující se z důvodu úrazu či nemoci s pomocí elektrického či mechanického vozíku. Podle Roberta F. Murphyho, který ve své knize *Umlčené tělo* popsal vlastní zkušenost s fyzickým handicapem, je vážné tělesné postižení identita, tedy „dominantní charakteristika, již se musí všechny sociální role přizpůsobit“ (tamtéž: 90). Je pevně usazeno v podvědomí, což ovlivňuje sebepojetí daného jednotlivce mnohem více než jiné sociální role. Tělesné postižení je „proces, který uvádějí do pohybu somatické příčiny, ale definici a význam mu dává společnost“ (tamtéž: 157).

Lidé postižení od dětství se mohou se svými omezeními vyrovnat. Pokud ovšem postižení přišlo v pozdějším věku, musí se tito lidé „přetělit do svého poškození“ či, dokonce odtělesnit, je-li ztráta funkce závažná (tamtéž: 86). Současně nově nabyté postižení znamená pro daného člověka hledání nového vztahu k lidem, kteří jej mají také (Goffman 2003: 48), přičemž to, než člověk po úraze či vážné nemoci dozraje k plné identifikaci s lidmi s postižením, pochopitelně nějakou dobu trvá (Murphy 2001: 106).

Sociolog Michael Oliver chápe postižení především jako společenský produkt a současně jako společenský problém (Oliver 1996: 1). Hlavní příčinu problému podle něj představuje neschopnost společnosti poskytnout těmto lidem adekvátní služby, zajistit jejich potřeby a umožnit jim plné společenské přijetí. Postiženími pak Oliver rozumí všechna omezení, kterým musí handicapovaní lidé čelit: předsudky, institucionální diskriminace, nepřístupnost budov a dopravních prostředků, segregace ve vzdělávání, omezené pracovní možnosti apod. (tamtéž: 33). V návaznosti na Gramscioho teorii hegemonie zároveň tvrdí, že lidé s postižením tyto podmínky mnohdy tiše přijímají, neboť jsou kvůli svým špatným materiálním podmínkám izolováni a neschopni kolektivních akcí, s jejichž pomocí by svůj tichý souhlas mohli vzít zpět (Oliver 1996: 122).

Součástí každodenní zkušenosti lidí s postižením jsou také pocity ambivalence ohledně vlastní identity. Sami sebe pravděpodobně považují za právě takovou „normální“ lidskou bytost, jakou jsou všichni ostatní (Goffman 2003: 15). Zároveň si jsou však vědomi toho, že je mnozí jako rovnocenné nepřijímají. Znají měřítka společnosti, ve které žijí, a uvědomují si, v čem ostatní spatřují jejich vadu (tamtéž). Dochází tak k rozporu mezi sociální identitou a identitou ega, jehož důsledkem je pocit vnitřního rozporu, ambivalence (tamtéž: 126). Mnoho lidí s postižením se ve svém životě potýká s pojetím identity, které je v rozporu s jejich vlastní představou (Gill 2001: 364).

3. Média určená lidem s postižením

Jedním z významných prostředků emancipace lidí s postižením a platformou, na níž dochází k ukotvování pocitu sounáležitosti s vlastní skupinou, jsou právě specializovaná média, na jejichž produkci se mnohdy tito lidé také podílejí. Tato média lze vnímat jako prostředek, který lidem s postižením umožňuje společně se stavět do opozice vůči sociální nespravedlnosti a chápat svou situaci jako kolektivní úděl, vůči kterému se mohou společnými silami vymezit.

Podle Michaela Olivera začínají lidé s postižením na celém světě chápat, že svou emancipaci mají ve vlastních rukou (Oliver 1996: 123). Pomyslné globální hnutí těchto osob vzniká i díky „umění postižených“ (*disability arts*), kam Oliver řadí literaturu, poezii, hudbu, divadlo, zastřešující organizace a periodika (tamtéž: 124). Cílem je oslavovat odlišnost a vytvářet vlastní kulturu postižených, bojovat například proti nepřístupné veřejné dopravě nebo negativním mediálním obrazům handicapovaných lidí (tamtéž). I díky těmto mediálním iniciativám pak mohou lidé s postižením snadněji pochopit, že jejich znehodnocený status je spíše sociální než individuální povahy (Gill 2001: 364).

V českém prostředí se lidem s postižením věnuje řada online i tištěných médií. V tomto článku se zabývám analýzou časopisů *Vozíčkář*, *Můžeš* a *Vozka*, které lze v tomto tematickém odvětví označit za dlouholeté a zavedené značky (ke vzorku a jeho výběru podrobněji viz dále).

4. Ideologie, diskurz a diskurzní analýza v pojetí Teuna A. van Dijka

Cílem této stati je zjistit, zda je na stránkách časopisů určených lidem s postižením předkládána určitá forma skupinové ideologie a identifikovat její hlavní znaky. Pro tento účel pracuji především s koncepty ideologie a diskurzu, metodou je diskurzní analýza. V první řadě je proto nutné vymezit, jak tyto pojmy chápu v kontextu této stati, která se drží výhradně toho pojetí diskurzu a jeho analýzy, jak je definuje Teun A. van Dijk (1995a, 1995b, 1998, 2000).

4.1. Ideologie

Ideologii lze obecně charakterizovat jako „jakýkoli relativně soudržný soubor představ, hodnot, postojů a názorů, které slouží k výkladu světa tak, aby se jevil jako bezrozporný“ (Reifová 2004: 82). Obsah tohoto pojmu má svůj dlouhý vývoj, na jehož rekapitulaci zde není prostor. Z řady možných výkladů se pro účely mého zkoumání jako vhodné jeví neutrální pojetí, které ideologii nepřisuzuje pouze dominantním složkám společnosti. Řadí se tak mezi taková užití tohoto pojmu, „která vykládají ideologii jako legitimizaci jednání všech lidských skupin, takže i marginalizované a subordinované skupiny mají své ideologie řídicí a ospravedlňující jejich pojetí světa a sebe samých“ (Barker 2006: 77).

Tomuto neutrálnímu pojetí ideologie se velmi blíží přístup Teuna A. van Dijka v jeho publikaci *Ideology: a multidisciplinary approach*. V nejobecnějších rysech definuje van Dijk ideologii jako „základ sociálních reprezentací sdílených členy nějaké skupiny“ (van Dijk 2000: 8). Ideologie tedy podle něho umožňují lidem utřídit si představy o tom, co je pro ně jakožto pro členy „nějaké skupiny“ dobré nebo špatné, správné či nesprávné, pravdivé či nepravdivé – a podle toho se zachovat. Ideologie tak mohou mít (a mají) vliv i na obecné chápání světa. Představují principy, na jejichž základě se vytváří světonázor skupiny (tamtéž). Toto van Dijkovo pojetí ideologie jako souboru skupinově sdílených představ a idejí však nezapomíná na svébytnost jednotlivce. Každý člen skupiny může mít svou osobní verzi sdílených představ či ideologie, která bude vycházet z jeho individuální socializace nebo ideologického rozvoje (van Dijk 2000: 30).

Jako velmi užitečné se jeví van Dijkovo schéma základní struktury ideologií (tamtéž: 69). Ideologie se podle van Dijka snaží v jednotlivých základních kategoriích odpovědět na tyto otázky:

Tab. č. 1: Struktura ideologií dle van Dijka

Členství	Kdo jsme? Odkud pocházíme? Jak vypadáme? Kdo k nám patří? Kdo se může stát členem naší skupiny?
Činnosti	Co děláme? Co se od nás očekává? Proč jsme zde?
Cíle	Proč to děláme? Čeho chceme dosáhnout?
Hodnoty/normy	Jaké jsou naše hlavní hodnoty? Jak hodnotíme sebe a jak druhé? Co by se ne(mělo) dělat?
Postavení a skupinové vztahy	Jaké je naše sociální postavení? Kdo jsou naši nepřátelé a oponenti? Kdo se nám podobá a kdo se od nás liší?
Zdroje	Jaké jsou základní sociální zdroje, které naše skupina nezbytně potřebuje?

Zdroj: van Dijk 2000: 69-70

Jak říká van Dijk, „tyto kategorie a otázky, které zastupují, představují základní souřadnice sociálních skupin a podmínky jejich existence a reprodukce. Společně definují identitu i zájmy skupiny“ (tamtéž: 69). Je však třeba mít na paměti, že jednotliví aktéři jsou obvykle členy více sociálních skupin současně a je jim tedy vlastní množství často konfliktních identit a tedy i určitá směs ideologií (tamtéž: 72).

Ve van Dijkově pojetí ideologie nelze opomenout takzvané *mentální modely*. Autor vychází z toho, že skupinové ideologie a specifické skupinové postoje lze vyjádřit přímo

v diskurzu (například když zastánce šovinistické ideologie řekne či napíše, že ženy jsou méně schopné, viz van Dijk 1998: 26). Takováto diskurzivní vyjádření nicméně kromě určité ideologie předpokládají také osobní znalosti a subjektivní přesvědčení o určitých lidech, událostech a situacích (tamtéž). Naše každodenní setkávání s reálnými událostmi vede k jejich interpretaci a následnému ukládání v paměti právě v podobě mentálních modelů (van Dijk 2000: 79). Díky těmto modelům mohou jednotlivci diskurz jak chápat, tak i produkovat (tamtéž). Mentální modely tedy představují určité rozhraní či pojítka mezi ideologií a diskurzem: „Ideologie uspořádávají specifické skupinové postoje; tyto postoje mohou být využity při vytváření osobních názorů reprezentovaných v modelech; a tyto osobní názory mohou být konečně vyjádřeny v textu a řeči“ (van Dijk 1998: 27). Tímto způsobem tedy dochází k vyjádření ideologie v diskurzu.

4.2. Diskurz

Je to právě diskurz, jehož prostřednictvím ideologie ve společnosti nabývají podoby a reprodukují se. „To neznamená, že se ideologie prezentují výhradně prostřednictvím diskurzu, nýbrž pouze to, že diskurz má při reprodukci ideologií oproti ostatním sociálním praktikám specifickou roli“ (van Dijk 2000: 5). Primární význam pojmu diskurz je podle autora „specifická komunikační událost“ (tamtéž: 193–194). Takováto komunikační událost může mít psanou či mluvenou formu, bude zahrnovat několik sociálních aktérů, obvykle v rolích mluvčí/autor a posluchač/čtenář, dále jejich účast na komunikaci a určité prostředí (tamtéž: 194). Diskurz tedy odkazuje k mluvenému či psanému verbálnímu produktu komunikačního jednání, tedy k promluvě nebo textu (tamtéž). Teun A. van Dijk tak pod pojem diskurz zahrnuje užívání jazyka, text, promluvu a komunikaci, a právě tyto aspekty diskurzu potřebují členové skupin k tomu, aby si ideologie osvojovali, měnili je, stvrzovali a artikulovali a přesvědčivě je zprostředkovali ostatním členům (2000: 6). Pokud podle van Dijka chceme zjistit, jak ideologie vypadají, jak fungují, jak vznikají, mění se a reprodukují, musíme prozkoumat, jak se diskurzivně projevují (tamtéž). To je důležité i pro pochopení sociálních skupin jako takových, protože jejich formování a reprodukce mohou být z velké části diskurzivní povahy (tamtéž: 125).

Hlavní roli při reprodukci ideologií mají dle van Dijka média (tamtéž: 187). Díky médiím lze sociální reprezentace snadno a široce sdílet, což platí také pro ideologie, které stojí v pozadí těchto reprezentací (tamtéž). Omezený přístup k veřejnému diskurzu skrze média pak znamená, že do širšího povědomí se dostanou pouze určité formy vědění a názory, což může vést k vzniku mentálních modelů a sociálních reprezentací, které budou v zájmu mocných (tamtéž: 162). Van Dijk se v tomto smyslu dotýká konceptu hegemonie, neboť tvrdí, že ovládaná skupina a její členové budou z vlastní vůle jednat v zájmu dominantní skupiny. Budou totiž pravděpodobně postrádat znalosti a vzdělání, které by jim umožnily vytvářet alternativy k těmto dominantním reprezentacím, nebo budou považovat vůdčí roli dominantní skupiny za přirozenou (tamtéž).

Je tedy evidentní, že van Dijkův přístup je kritický, neboť explicitně vyjadřuje nesouhlas se vztahy společenské dominance a nerovnosti (tamtéž: 11). Jak již bylo řečeno výše, van Dijk nechápe ideologii pouze jako nástroj dominance, neboť existují také ideologie opoziční a rezistenční, nebo ideologie, které pouze podporují vnitřní soudržnost skupin. Součástí van Dijkova pojetí je kritická analýza zneužívání moci a solidární vztah k formám rezistence (tamtéž). Vzhledem k tématu mé práce, která se týká marginalizované sociální skupiny lidí s postižením, se s tímto kritickým přístupem mohu jen ztotožnit.

4.3. Ideologická diskurzní analýza

Také metoda diskurzní analýzy médií určených lidem s postižením bude vycházet z van Dijkovy koncepce, kterou on sám nazývá „ideologickou diskurzní analýzou“ (van Dijk 1995a). Badatel, který se věnuje této odnoži studia diskurzu, si všímá těch částí diskurzu, které vyjadřují či naznačují názory, hlediska, postoje, zájmy a další charakteristiky skupin (van Dijk 1995b: 22). Takovéto reprezentace najdeme obvykle tam, kde je přítomna polarizace My versus Oni, v níž budou členové jedné skupiny prezentovat sami sebe pozitivně a jiné skupiny negativně (tamtéž). Abychom odhalili skupinovou ideologii dané skupiny, je třeba hledat tyto témata a významy (van Dijk 1995a: 147–149): popisy vlastní totožnosti; popisy činností; popisy cílů; popisy norem a hodnot; popisy vztahů a postavení; popisy sociálních zdrojů. Tyto kategorie nemusí být vyjádřeny explicitně a nemusíme tak například zaznamenat otevřený protest proti dominanci (tamtéž: 149). Takovéto ideologické struktury však mohou být přítomny ve formě presupozic a být považovány za samozřejmé. Úkolem analýzy je pak tyto ideologické implikativní významy otevřeně odhalit (tamtéž).

5. Ideologická diskurzní analýza vybraných periodik

Pokusme se tedy ukázat strukturu skupinové ideologie prezentované na stránkách časopisů určených lidem s postižením. Jak již bylo řečeno v úvodu, podle Ervinga Goffmana je v takovýchto periodikách čtenáři nabízena ideologie „jeho“ skupiny (Goffman 2003). To mne inspirovalo k tomu, abych metodou ideologické diskurzní analýzy zjistil, zda lze v tomto specifickém typu médií zaznamenat kategorie, které podle van Dijka tvoří strukturu skupinových ideologií.

Texty tvořící zkoumaný korpus jsem vybíral ze tří tištěných periodik určených lidem s postižením, která lze považovat za nejvýznamnější a nejrozšířenější média tohoto typu vycházející v České republice. Jedná se o časopisy *Vozíčkář*, *Můžeš* a *Vozka*, které se mohou chlubit dlouhou publikační historií a jsou připravovány insidery a odborníky na téma fyzického handicapu. *Vozíčkář*¹ vychází od roku 1986, v současné době pětkrát ročně v tištěné i elektronické podobě. Vydavatelem je brněnské občanské sdružení Liga vozíčkářů², časopis vychází díky finančním příspěvkům od Ministerstva zdravotnictví, nemalou roli hraje také placená firemní inzerce. Časopis *Můžeš*³ vychází déle než patnáct let a vydává jej Sdružení přátel Konta Bariéry ve spolupráci s Nadací Charty 77. Má svou internetovou mutaci a vychází také díky podpoře Ministerstva zdravotnictví ČR a Městské části Praha 1. Ostravské periodikum *Vozka*⁴ vzniklo v březnu roku 1998 jako amatérský časopis založený Ing. Petrem Dzidem, který je sám handicapovaný a dodnes zde působí jako šéfredaktor. Vydavatelem je Ostravská organizace vozíčkářů, o. s. Časopis je financován především díky grantům a dotacím, firemnímu sponzoringu, inzerci soukromých firem a předplatnému. Dalším důležitým zdrojem jsou dotace orgánů státní správy a místních samospráv (ministerstva zdravotnictví ČR či města Ostravy).

Periodika vybraná k analýze vyšla v období od roku 2006 do roku 2009. Na základě první četby veškerého obsahu vybraných periodik jsem zvolil relevantní texty, které vyjadřují či naznačují názory, hlediska, postoje, zájmy a další charakteristiky dané skupiny.

1 Vozíčkář. 2013. <http://vozickar.com> (31.1. 2013).

2 Liga vozíčkářů. 2013. <http://www.ligavozic.cz> (31.1. 2013).

3 Můžeš. 2013. <http://www.muzes.cz> (31.1. 2013).

4 Vozka. 2013. <http://www.vozka.org> (31.1. 2013).

Jedná se o korpus čítající celkem 63 článků. Na základě analýzy těchto vybraných relevantních textů jsem dále odlišil jednotlivé pasáže, které svou povahou odpovídaly van Dijkovým ideologickým kategoriím – pasáže, v nichž autor článku charakterizuje skupinu lidí s postižením, vymezuje se vůči ostatním skupinám, popisuje hodnoty a normy, kterými se mají členové dané skupiny řídit apod. Kategorie členství, zdrojů a společenského postavení se ukázaly být stěžejní pro strukturu ideologie lidí s postižením.

5.1. Členství

Jednu z kategorií tvořících strukturu skupinové ideologie představují podle van Dijka popisy vlastní totožnosti. Zaměříme se tedy nejprve na to, kdo je na stránkách těchto specializovaných časopisů oprávněn promlouvat, případně na koho se s těmito psanými promluvy obrací.

Společně s Goffmanem bychom mohli autory příspěvků rozdělit do dvou skupin. Každý stigmatizovaný jedinec se brzy setká s lidmi, kteří přijímají jeho místo na světě a sdílají s ním pocit, že je plnohodnotnou lidskou bytostí (Goffman 2003: 30). První skupinou jsou osoby stejně postižené, které z vlastní zkušenosti ví, co daná situace obnáší: „Mezi svými může stigmatizovaný používat svou nevýhodu jako základ pro uspořádání života, aby tak ale mohl učinit, musí se smířit se sestupem do polosvěta“ (tamtéž: 31). Goffman tyto osoby označuje termínem „našinci“ (tamtéž: 34).

Druhou skupinu představují „zasvěcení“, což jsou „osoby sice normální, jež jsou však díky své zvláštní situaci dobře znalé tajného života stigmatizovaného, soucítí s ním a jsou do určité míry akceptováni jako jacísi čestní členové klanu“ (tamtéž: 39). K zasvěceným mohou patřit například sestry a fyzioterapeuti, dále loajální partneři, rodiče nebo přátelé (tamtéž: 41).

Mezi autory a čtenáři vybraných časopisů lze očekávat našince i zasvěcené. Mezi našince patří především vozičkáři, kterým jsou tato média určena primárně. Svě zkušenosti si zde vyměňují paraplegici, kvadruplegici či pentaplegici, lidé s roztroušenou sklerózou. Mezi zasvěcenými lze hledat zejména rodinné příslušníky, kteří zde hovoří například o svých zkušenostech s péčí o handicapované osoby. K zasvěceným patří také odborníci zabývající se poradenstvím či asistenčními službami. Ti ve svých textech radí jak se vyrovnávat se zdravotními potížemi, informují o svých službách nebo jen vypráví své příběhy a zkušenosti.

Jak se tedy „našinci“ prezentují na stránkách těchto časopisů? Pokud jde o užívané termíny, pak jsou mezi našinci „vozičkáři“ a „vozičkářky“, „postižení“, „myopati“, „lidé s mentálním a kombinovaným postižením“, „osoby se zdravotním postižením“ či s „fyzickým handicapem“, „osoby se specifickými potřebami“, případně „klienti“. Vozičkáři se pohybují na „električáku“ nebo „mechaničáku“, „jezdí na čtyřech kolech“ nebo zkoušejí, co jejich „pojízdné elektrické nohy vydrží“.⁵ Jak říká jedna vozičkářka v rozhovoru, „vozik – to jsou moje nohy“.⁶ Další vozičkář ve svém příběhu hovoří o tom, že skončil „na káře“ s diagnózou kvadruplegie.⁷ Vozičkář Jan Nouza se ve své sportovní reportáži v odlehčeném tónu ptá: „Přijede vůbec někdo z těch okolečkových?“⁸ Vidíme, že omezená funkce nohou mění do jisté míry také slovník týkající se chůze a pohybu. Pomůcky jako mechanický

5 Vozičkář, Ročník 18, č. 4, 2009, s. 20. Rubrika „Napsali jste nám“, článek „Rozloučení s prázdninami v Kleti“.

6 Vozičkář, Ročník 18, č. 2, 2009, s. 17. Rubrika „Rozhovory, reportáže“, článek „Lidé jsou tak solidární, až mi to vyrazilo dech“.

7 Vozičkář, Ročník 18, č. 2, 2009, s. 22. Rubrika „Názory, postřehy“, článek „Na vozíku a s důchodem do školy? A proč?“.

8 Vozičkář, Ročník 17, č. 5, 2008, s. 22. Rubrika „Názory, postřehy“, článek „S integrací táhněte – víte kam“.

či elektrický vozík jsou pochopitelně významným atributem a takřka součástí identity takto postižených lidí.

Velmi často v těchto médiích narážíme na popisy toho, co to znamená „být vozičkářem“. Existuje rozdíl mezi lidmi, kteří jsou postižení od narození a lidmi, kteří ke svému postižení přišli následkem nemoci či úrazu. V prvním případě je postižení součástí procesu socializace, nejde o náhlý přechod, který by si vynucoval přijetí nové situace. Ve druhém případě ovšem platí předpoklad, že kdo má vozičkářem „být“, musí se jím nejprve „stát“. Popisy „stávání se vozičkářem“ tvoří běžnou, ba dokonce stěžejní součást těchto periodik, ať už v podobě odborných poradenských textů, nebo příběhů a rozhovorů. Tyto texty obvykle předkládají čtenářům modely a role hodné následování.

Cílem těchto textů je pomoci čtenářům k identifikaci s lidmi s postižením a zapojení se mezi ně, což může být postupný a dlouhodobý proces (Goffman 2003: 49–50). První reakcí na nově nabyté postižení přitom bývá popření (Oliver 1996: 11). K obratu a následné identifikaci s lidmi s postižením může dojít nejen na základě osobní zkušenosti, ale také s pomocí zkušeností „z druhé ruky“ (Goffman 2003: 53). V tomto ohledu může posloužit například četba literatury věnované dané skupině (tamtéž). Tuto zkušenost mohou zprostředkovat také právě média určená lidem s postižením.

Jak říká Goffman, člověku s postižením tak bude nabídnuta identita ega:

Je mu řečeno, že pokud si osvojí správný postup..., podaří se mu vyrovnat se sám se sebou a stát se celým člověkem, dospělým člověkem plným důstojnosti a sebeúcty. A vskutku tomu bude tak, že přijal určité já. Toto já však, a jinak to ani nelze, bude cizincem přebývajícím v jeho těle, hlasem skupiny, jež mluví za něj a skrze něj.

(Goffman 2003:143)

Z analyzovaných textů vyplývá, že příběhy konkrétních jedinců mají téměř vždy totožnou strukturu. Obvykle začínají popisem toho, čím byl jedinec předtím, než došlo k úrazu či propuknutí nemoci, tedy k překročení pomyslné hranice mezi dvěma světy či stavy, jak je patrné z poslední části následující citace:

„Ocitnout se mezi takzvanými skokany se Oldřichu Pecharovi podařilo v roce 1972; ještě si pořádně nezvykl po odkroucení vojny nosit civil, když na trampském čundru skočil do rybníka – a byl na světě další vozičkář-kvadruplegik.“⁹

Tento náhlý přechod dobře vystihuje také text z časopisu *Vozičkář* popisující autonehodu vozičkáře:

„A Karel řečené potvrzuje: máchnutím pravačky naznačuje utnutí, oddělení všeho, co bylo před tím. ...toho, co ‚starý páky‘, ‚kňouří‘ nebo ‚zasloužilí pracovníci ve zdravotnictví‘ zahrnují do výrazu za živa, tedy před úrazem, onemocněním.“¹⁰

9 Můžeš, Ročník 16, č. 6, 2008, s. 20. Rubrika „Osobnost Můžeš“, článek „Vždycky něco můžeš aneb jak v pravou chvíli nakopnout“.

10 *Vozičkář*, Ročník 16, č. 4, 2007, s. 21. Rubrika „Rozhovory, reportáže“, článek „Někdo je na cestě“.

Jak uvádí Robert F. Murphy, jeho přechod k paralýze provázelo ostré rozdělení minulosti do dvou částí: před vozíkem a na vozíku. „Na dobu před svou nemocí vzpomínám jako na zlatý věk“ (Murphy 2001: 30).

V těchto textech pojednávajících o jakémisi nechtěném přechodovém rituálu se čtenáři mohou inspirovat úspěšným přijetím nové situace. Často jim tuto zkušenost zprostředkuje vyprávění některé z celebrit této subkultury vozíčkářů, například hokejisty Tomáše Zelenky.¹¹ Uváděné příběhy jsou variací na jedno téma a jejich funkce je jednoznačně motivační, jak vyjadřuje jedna ze čtenářek ve svém příspěvku:

„Tento příběh dokazuje, že i když jste na vozíku, můžete hodně dokázat! A možná pomůže lidem, kteří se ocitli třeba právě nyní ze dne na den na invalidním vozíku, tak jako já před několika lety.“¹²

Postižení je tedy vykládáno zejména jako pozitivní výzva, jedinec se má orientovat na budoucnost a hledat seberealizaci. Je ovšem možné zaznamenat také opačnou strategii, kde je jako odstrašující příklad prezentován negativní postoj k vlastnímu postižení.¹³ „Ideální typ“ vozíčkáře prezentovaného v těchto médiích v každém případě představuje jedince, který svou situaci přijal, neohlíží se na to, co nemůže, ale na to, co může, ze své situace těží jen to dobré, je aktivní, věnuje se například sportu, umění, studiu či zaměstnání. Lze hovořit o uskutečňování jakési skupinové terapie probíhající na stránkách těchto médií.

5.2. Sociální zdroje

Jak lze u marginalizované skupiny očekávat, jedním ze znaků skupinové ideologie lidí s postižením je sdílení obtížného přístupu k některým sociálním zdrojům. Řeč bývá především o architektonických bariérách a nepřizpůsobené dopravě jakožto důvodům sociální izolace handicapovaných lidí. V textech se často hovoří o nesnadném hledání zaměstnání, přístupu do vzdělávacích institucí, místy také o nedostatečném společenském respektu a znehodnoceném sociálním statusu.

Jedním z nejpalcivějších sdílených problémů je právě obtížně přístupná veřejná doprava. Téměř v každém čísle analyzovaných časopisů lze narazit na celou řadu textů věnujících se této tematické. Jejich velkou část tvoří příspěvky čtenářů, kteří tak navzájem sdílejí zkušenosti s nedůstojným cestováním.

„Chtěli jsme jet pendolinem. Pro zdravého člověka nic neobvyklého, ale pro vozíčkáře hned několik otázek. Pokladnu jsem zabral na dobrych 40 minut, ale paní mi stejně nakonec vystavila lístek na dětský kočárek místo vozíku. Zaměstnanec nádraží, a neví, co má vozíčkářovi prodat! Manželka a pes to měli v pořádku, jenom já ne.“¹⁴

11 Můžeš, Ročník 16, č. 2, 2008, s. 19. Rubrika „Sport“, článek „Neznámý úhel pohledu“.

12 Vozíčkář, Ročník 17, č. 2, 2008, s. 18. Rubrika „Názory, postřehy“, článek „Jak i vozíčkář může zdolat zříceninu hradu Košumberk“.

13 Vozíčkář, Ročník 18, č. 4, 2009, s. 21. Rubrika „Kultura“, článek „Dušan“.

14 Vozíčkář, Ročník 17, č. 1, 2008, s. 18. Rubrika „Napsali jste nám“, článek „Jízda rychlovlakem byla fajn, až na nějaké ty zmatky“.

Pro články tohoto druhu je charakteristický ironický tón, za nímž se skrývá především sžíravá kritika veřejných dopravců. Špatná organizace na straně dopravců nebo časté poruchy funkčnosti zvedacích plošin na nádražích připravují cestujícím na vozíku často ponižující zážitky. Situace, které tito lidé musí prožívat ve vlakové dopravě, mohou být traumatizující a umocňovat pocity společenské vyčleněnosti.

Na stránkách časopisu *Vozičkář* je také prezentován aktivismus sdružení Asistence, které adresuje Radě hlavního města Prahy výzvu Za MHD přístupnou:

„Pro novináře byla připravena tisková konference před vchodem do stanice Národní třída. Místo nebylo zvoleno náhodně: zanedlouho se zde začne rozsáhlá výstavba a vše nasvědčuje tomu, že vozičkáři, rodiče s kočárky a lidé s omezenou schopností pohybu se bezbariérovosti opět nedočkají.“¹⁵

Požadavek zde není uváděn pouze v souvislosti s vozičkáři, ale také s matkami a lidmi s omezenou schopností pohybu. Toto spojení není náhodné, v apelech požadujících přístupnou dopravu se objevuje v drobných obměnách téměř pokaždé. Jedná se o strategii, která má neangažované veřejnosti ukázat, že problém bariérové dopravy se netýká pouze izolované skupiny vozičkářů, ale i široké veřejnosti: každý je potenciálně „postižený“, každý může být v určité fázi života nějakým způsobem pohybově omezen. Jak připomíná Erving Goffman, schopnost dostat za všech okolností ideálu normality je iluzorní, každý z nás stigma či postižení v nějaké podobě zažil nebo zažije (Goffman 2003: 148).

Dalším sdíleným problémem, který omezuje sociální integraci lidí s postižením, jsou architektonické bariéry:

„Volání po bezbariérovosti veřejných budov a přizpůsobení alespoň několika bytů ve větší zástavbě potřebám vozičkářů není vynucováním výhod – stejně jako možnost objednat si služby osobních asistentů. Je to nejkratší cesta ke skutečné integraci lidí s handicapem.“¹⁶

Dalším ceněným sociálním zdrojem, který představuje cestu k vytoužené autonomii a seberealizaci, je zaměstnání. Ve značné části textů se setkáme s informacemi o projektech nabízejících podporu osob se zdravotním postižením při hledání pracovního uplatnění. Příběhy ukazují čtenářům možnosti pro získání a udržení vhodného zaměstnání. Uplatnění na pracovním trhu úzce souvisí s přístupem ke vzdělání, kterému je rovněž přikládán značný význam jakožto prostředku umožňujícího autonomní život a začlenění do širší společnosti. Proto přicházejí vhod jakékoli informace o možnostech studia v prostředí otevřeném lidem s postižením, jak ukazuje například článek nazvaný „*Handicap poradna na ČVUT v Praze má dveře dokořán*“.¹⁷ Jsou zmiňovány úspěchy jedinců, kterým se studium úspěšně podařilo. Takovéto příběhy jednak představují oslavu úspěšných jedinců, „hrdinů asimilace“ (Goffman 2003:36), jednak mají motivační funkci.

15 *Vozičkář*, Ročník 17, č. 6, 2008, s. 20. Rubrika „Rozhovory, reportáže“, článek „Vozičkáři šířili důležitou výzvu v bariérových stanicích metra“.

16 Můžeš, Ročník 15, č. 3, 2007, s. 29. Rubrika „Na vlně ČR 2“, článek „Co na sebe do mikrofonu pan Pišný neprozradil“.

17 *Vozičkář*, Ročník 17, č. 4, 2008, s. 18. Rubrika „Rozhovory, reportáže“.

5.3. Postavení a skupinové vztahy

S pomocí další van Dijkovy kategorie se pokusím ukázat, jak je na stránkách specializovaných časopisů vykládáno společenské postavení lidí s postižením. Je skupinová ideologie lidí s fyzickým postižením založena na vztahu k nějakým jiným skupinám?

„Ty druhé“ nepředstavuje pro lidi s postižením konkrétní a jasně definovaná skupina, nýbrž poměrně abstraktní celek, kterým je většinová, „chodící“ společnost. Paradoxně se tak vymezují vůči kolektivitě, jejíž součástí chtějí být. Tento paradox je však jen zdánlivý, neboť vychází z již zmiňované ambivalence ohledně identity lidí s postižením. Sami sebe totiž považují za plnohodnotné lidské bytosti, zatímco okolí jim dává mnohdy najevo opak: ať už diskriminací, která se projevuje upíráním přístupu k sociálním zdrojům, vyhýbáním se anebo projevy nežádoucí lítosti. Obvykle bezpříznakový celek takzvané většinové společnosti tak v ideologii lidí s postižením nabývá podoby určitého protipólu, vůči kterému se vymezují. Lze se domnívat, že toto rozlišení na „nás“ a „ty zdravé“ vyvěrá z vědomí vlastní odlišnosti a vyčlenění. Většinová společnost připisuje lidem s postižením negativní identitu a ti jsou pak nuceni s tímto vnuceným obrazem zápasit (Murphy 2001: 95). To se projevuje i v analyzovaných médiích.

Kdo jsou tedy pro lidi s postižením „ti druzí“? Jak jsou v těchto médiích označováni příslušníci kolektivity, vůči které se vymezují? Setkat se lze s termíny „většinová“ či „majoritní společnost“, dále pak „veřejnost“, „zdraví lidé“, „lidé bez tělesného postižení“, „nepostižení“, „nehandicapovaní“, „chodící lidé“. V kontextu konkrétních příběhů jsou však členové majority obvykle označováni svými sociálními rolami, jako je například „lékař“, „sestra“ či „taxikář“. Oproti handicapovaným totiž členové majority postrádají onu dominantní charakteristiku, již je tělesné postižení, kterému se musí všechny sociální role přizpůsobit (Murphy 2001: 90). Stojí za zmínku, že s termínem „normální“ použitým k označení členů majoritní společnosti jsem se ve zkoumaném korpusu nesešel. Lze předpokládat, že příčinou je vědomí autorů, že se zdaleka nejedná o termín neutrální a ideologicky nezatížený. Označení členů majority jako „normálních“ by totiž automaticky znamenalo, že skupinu lidí s postižením autor vyčleňuje z důvodu jejich jinakosti. Znamenalo by to přistoupit na ideologii normality, která jinakost chápe jako cosi nežádoucího navzdory tomu, že „normalita je konstrukce uvalená na realitu, v níž existuje pouze odlišnost“ (Oliver 1996: 88).

„Našinci“ i „zasvěcení“ si dobře uvědomují fakt, že majorita k lidem s postižením mnohdy přistupuje s předsudky a sprádá kolem nich mýty, proti nimž je nutno neustále bojovat:

„V myšlení části veřejnosti včetně pracovníků ústředních orgánů a jejich čelných představitelů stále přežívají představy z doby minulé, že osoby se zdravotním postižením tvoří jakousi zvláštní rasu s omezenými schopnostmi, pro kterou je většinová společnost nucena činit určitá výjimečná opatření. Podle toho byla, a někdy dosud je, tato skupina nedůstojně označována jako mrzáčci, invalidé...“¹⁸

Jako jeden z nejdiskutovanějších problémů týkajících se postavení lidí s postižením ve většinové společnosti se jeví oddělení obou těchto sfér reprezentovaných jako dva oddělené světy. Lidé s postižením a „chodící“ obývají dva různé „světy“.

18 Vozíčkář, Ročník 18, č. 3, 2009, s. 30. Rubrika „Názory, postřehy“, článek „Chtěli jsme Evropu bez bariér, ale před vlastním prahem jsme si nezametli“.

„Bezbariérové prostory, lidé na vozíčcích, s chodítky či nejrůznějšími variantami holí, rehabilitační sestřičky, fyzioterapie, ergoterapie, vodoléčba... – to vše jsou atributy světa, v němž se pohybují již řadu let.“¹⁹

Oba oddělené světy je však třeba navzájem sblížit.

„Nadační fond pro podporu zaměstnávání osob se zdravotním postižením... s cílem propojit svět hendikepovaných a zdravých lidí pořádá... festival Žiju stejně jako ty!“²⁰

Důraz je přitom kladen zejména na děti, u nichž je dosud možné efektivně zabránit osvojení předsudků vůči lidem s postižením. Neboť, jak upozorňuje Murphy, děti projevují v přítomnosti postižených lidí přirozenou zvědavost a teprve rodiče v nich mohou vybudovat pocit hrůzy z postižení (Murphy 2001: 109).

„A potvrdil se můj předpoklad – když zdravému dítěti neříkáte, že postižení je abnormita, bere ho úplně normálně.“²¹

Patrná je snaha lidí s postižením připomínat široké veřejnosti vlastní existenci. Tedy snaha vystoupit ze stínu, přestat být přehlíženi, ukázat veřejnosti své schopnosti a možnosti. Jako řešení je pak prezentován otevřený přístup k sociálním zdrojům, které byly dosud vyhrazeny především majoritě. Důraz je kladen na to, aby byla lidem s postižením přístupná veřejná doprava a veřejná místa, neboť se jedná o předpoklad jejich společenské integrace.

Zdůrazňovány však nejsou pouze architektonické či dopravní bariéry. Přijetí lidí s postižením do většinové společnosti brání především předsudky a stereotypy. Pro zdůraznění takového vnímání lidí s postižením majoritou se často používá metafora „bariér v myšlení“ či „bariér v lidech“:

„Překonávání bariér v myšlení některých občanů, které brání začleňování především těžce zdravotně postižených do naší společnosti, je mnohem obtížnější než překonávání technických bariér.“²² „Můj stav se neustále zhoršuje, ale jsem myslící a cítící bytost, mám jen fyzické postižení a potřebuji pomoc. Bariéry nejsou pouze kolem nás, ale především v lidech!“²³

Lidé s postižením tímto způsobem vyjadřují myšlenku, že postižení není individuální, nýbrž především sociální povahy. Lidé s nějakou fyzickou vadou či poškozením jsou společností na základě této své jinakosti vylučováni z majority – skrze různé formy diskriminace

19 Vozka, Ročník 12, č. 1, 2009, s. 65. Rubrika „Ze života“, článek „Víte, co je GBS? Já to také nevěděl, říká Vojtěch Sívák, učitel Jedličkova ústavu“.

20 Vozíčkář, Ročník 18, č. 3, 2009, s. 24. Rubrika „Rozhovory, reportáže“, článek „Vikendový festival bez hranic“.

21 Vozíčkář, Ročník 18, č. 2, 2009, s. 2. Rubrika „Stalo se“, článek „Setkání se vydařilo“.

22 Vozíčkář, Ročník 16, č. 5, 2007, s. 21. Rubrika „Názory, postřehy“, článek „Bariéry v myšlení některých občanů stále přetrvávají“.

23 Vozíčkář, Ročník 16, č. 5, 2007, s. 26. Rubrika „Napsali jste nám“, článek „Můj zážitek ze soboty 8. září 2007“.

projevující se znemožněním přístupu k ceněným sociálním zdrojům. Architektonické a další materiální a prostorové bariéry jsou teprve produktem předsudečného či stereotypního vnímání lidí s postižením.

6. Závěr

Tato stať vychází z konstatování sociologa Ervinga Goffmana (2003), podle kterého na stránkách publikací určených osobám s určitým stigmatem dochází k formování jejich ideologie. Základní otázkou tedy bylo, jakou podobu může mít takováto ideologie formující se na stránkách českých tištěných periodik určených lidem s postižením – *Vozíčkář*, *Můžeš* a *Vozka*. Využil jsem přístupu Teuna A. van Dijka (1995a, 1995b, 1998, 2000), který ideologie přisuzuje také marginalizovaným a ovládaným skupinám. Ideologie van Dijk identifikuje na základě šesti základních kategorií. S pomocí ideologické diskurzivní analýzy vybraných médií jsem poukázal na to, že pro skupinovou ideologii lidí s postižením jsou především charakteristická témata členství ve skupině, (ne)dostupných sociálních zdrojů a ambivalentního vztahu k majoritní společnosti.

Pokud jde o kategorii členství, v analyzovaných textech promlouvají zejména autoři, které jsem společně s Goffmanem označil za „našince“ (osoby sdílející určité postižení) a „zasvěcené“ (osoby, které dobře znají život lidí s postižením, ač sami postižené nejsou). Zaměřil jsem se také na slovník, jímž jsou „našinci“ v daných textech označováni a zejména pak na texty, které popisují, co to znamená být vozíčkářem. Zaznamenal jsem také častý výskyt různých variant příběhů, které popisují proces stávání se člověkem s fyzickým postižením. Tyto příběhy obvykle předkládají čtenářům modely hodné následování pokud jde o přijetí nové situace života s handicapem.

Skupinová ideologie lidí s postižením se v analyzovaném korpusu dále projevuje sdílením obtížného přístupu k určitým sociálním zdrojům. Architektonické bariéry a nepřizpůsobená hromadná doprava představují důvody sociální izolace lidí s postižením. V textech se často hovoří o nesnadném hledání zaměstnání a obtížném přístupu do vzdělávacích institucí.

Společenské postavení lidí s postižením je v analyzovaných textech uváděno do vztahu s většinovou, „chodící“ společností. „Ty druhé“ zde tedy nepředstavuje konkrétní a jasně definovaná skupina, nýbrž poměrně abstraktní celek – kolektivita, jejíž součástí chtějí lidé s postižením být. Sami sebe považují za plnohodnotné lidské bytosti, okolí jim však často dává najevo opak. S touto vnucenou negativní identitou pak handicapovaní lidé musí často zápasit.

Oproti analýzám, které odhalují stereotypizační a mocenské postupy uplatňované v masových médiích vůči marginalizovaným skupinám, jsem se v této studii zaměřil na samotnou mediální produkci jedné takovéto skupiny. Tento antropologicky motivovaný přístup si klade za cíl ukázat perspektivu lidí s postižením prostřednictvím mediálních a diskurzivních praktik této skupiny. Díky tomu je možné poukázat na to, jak handicapovaní lidé vnímají své postavení ve společnosti, jaké jsou jejich hodnoty, strasti, cíle a požadavky, to vše v rámci určité více či méně kompaktní ideologie.

Tento postup však může mít význam i pro majoritní společnost, která se tak může podívat do ne zcela lichotivého zrcadla. Neboť jak říká Robert F. Murphy, vážné tělesné postižení není izolovaným typem lidské situace, nýbrž její metaforou (Murphy 2001: 13). Situace lidí s postižením totiž nevypovídá tolik o nich samotných, jako spíše o společnosti jako celku.

Mgr. et Mgr. Martin Vejvoda (1982) vystudoval mediální a komunikační studia na FSV UK a antropologii na FHS UK, nyní je doktorandem v oboru Obecná antropologie na FHS UK.

Kontakt: ma.vejvoda@gmail.com

Literatura

- Albrecht, G. L. – Seelman, K. D. – Bury, M. (ed.) 2001. *Handbook of Disability Studies*. London: Sage.
- Barker, Ch. 2006. *Slovník kulturních studií*. Praha: Portál.
- Bell, A. – Garrett, P. (ed.) 1998. *Approaches to Media Discourse*. Oxford: Blackwell.
- Gill, C. J. 2001. „Divided Understandings. The Social Experience of Disability.“ Pp. 351–369 in *Handbook of Disability Studies*. Ed. Albrecht, G. L. – Seelman, K. D. – Bury, M. Thousand Oaks: Sage.
- Goffman, E. 2003. *Stigma. Poznámky k problému zvládnutí narušené identity*. Praha: SLON.
- Kraus, J. 2008. *Jazyk v proměnách komunikačních médií*. Praha: Karolinum.
- Murphy, R. F. 2001. *Umlčené tělo*. Praha: SLON.
- Oliver, M. 1996. *Understanding Disability. From Theory to Practice*. Basingstoke: Macmillan.
- Reifová, I. (ed.) 2004. *Slovník mediální komunikace*. Praha: Portál.
- Schäffner, C. – Wenden, A. (ed.) 1995. *Language and Peace*. Aldershot: Dartmouth Publishing.
- van Dijk, T. A. 2000. *Ideology: a multidisciplinary approach*. London: Sage Publications.
- van Dijk, T. A. 1998. „Opinions and Ideologies in the Press.“ Pp. 21–63 in *Approaches to Media Discourse*. Ed. Bell, A. – Garrett, P. Oxford: Blackwell.
- van Dijk, T. A. 1995a. „Ideological Discourse Analysis.“ Pp. 135–161 in *New Courant (English Dept, University of Helsinki)*, Vol. 4, 1995..
- van Dijk, T. A. 1995b. „Discourse Analysis as Ideology Analysis.“ Pp. 17–33 in *Language and Peace*. Ed. Schäffner, C. – Wenden, A.. Aldershot: Dartmouth Publishing.

Prameny

Periodika:

Vozičkář

Můžeš

Vozka